

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq

Abay yaradıcılığının Azərbaycanda tədqiqinə dair

Ağahüseyn Şükürov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: agahuseyn.shukurov@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə görkəmli qazax şairi Abay Kunanbayevin həyat və yaradıcılığının Azərbaycanda tədqiqinə dair mülahizələrə yer verilir. Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələri istiqamətində aparılan tədqiqatlardan bəhs olunur. Yazıda Azərbaycan alimlərinin qazax ədəbi haqqında fikir və mülahizələri şərh edilir.

Açar sözlər: Abay Kunanbayev, şair, Azərbaycan, qazax, ədəbi əlaqələr

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 05.01.2022; qəbul edilib – 15.01.2022

About the research of the creativity of Abay in Azerbaijan

Aghahuseyn Shukurov

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: agahuseyn.shukurov@mail.ru

Abstract. In the article it is presented the considerations about the researches in Azerbaijan of the life and creativity of Abay Kunanbayev, prominent Kazakh poet. It is dealt with the researches in the field of Azerbaijani-Kazakh literary relations. In the article is explained the views and opinions of Azerbaijani scholars about the Kazakh writer.

Keywords: Abay Kunanbayev, poet, Azerbaijan, Kazakh, literary relations

Article history: received – 05.01.2022; accepted – 15.01.2022

Giriş / Introduction

Böyük qazax şairi və mütəfəkkiri Abay Kunanbayevin çoxcəhətli və rəngarəng lirikası qazax xalqının XIX-XX əsrlərdə əldə etdiyi milli mənəvi sərvətidir. Üç poema, 45 nəsr əsəri yazsa da, Kunanbayev türk xalqlarının böyük lirik şairidir. XIX əsr dünya poeziyasının bənzərsiz lirik təmayülü, həqiqi vətəndaşlıq lirikasıdır. XIX əsr qazax xalq həyatı onun lirikasında və poemalarında bütün ziddiyyətləri, koloriti, et-

nopsixologiyası ilə əks olunub. Akademik İsa Həbibbəyli bu cəhəti ön plana çəkərək yazır: *“Abayın poemalarında da çətin və məşəqqətli həyatın ağır səhnələri göz önünə gətirilmiş, xalqın əzabdan xilas olmasının zəruriliyi fikri irəli sürülmüşdür. “İskəndər”, “Maqsud” və “Əzim haqqında nağıl” poemaları XIX əsrdə qazax ədəbiyyatında meydana çıxmış mənzum hekayətçiliyin poemaya doğru inkişafını əks etdirən*

yeni tipli bədii əsərlərdir. Şeirlərində cəhaləti və ədalətsizliyi poetik cəhətdən ümumiləşdirilmiş şəkildə mənalandıran Abay, poemalarında

həmin motivləri canlı və ibrətamiz həyat hadisələri vasitəsi ilə təsvir etmişdir” [1, s.9].

Əsas hissə / Main Part

Qeyd etdiyimiz kimi, Abay XIX əsrin böyük sənətkarı və qüdrətli şəxsiyyəti idi, Abayçılıq isə Muxtar Auezovun “Abay” (I kitab) və “Abayın yolu” (II kitab) romanlarında yaratdığı Abay surəti sayəsində XX əsrin əzəmətli şəxsiyyəti olmuşdur. Rus ədəbiyyatşünası Zoya Kedrina yazır: “Abay obrazı müəllifin ideali idi. Bu obrazın arxasında onun portretinin cizgilərini, düşüncə, arzu və istəklərini görmək olar. O da Abay kimi xalqın maariflənməsini arzu edirdi. Abay Ayez babasının qohumu və dostu olmuşdu. Köçəri qazax ailəsi olmasına baxmayaraq, babası öz övladlarının savadlanmasını arzulayırdı, Abayın şeirlərini nəvələrinə əzbərlədirdi. Auezov uşaqlıq və gənclik illərində şahidi olduğu hadisələri Abay dövrü ilə bağlayıb canlı, real-bədii səhnələr yaratmışdı” [2, s.76]. Muxtar Auezov “Abay” epopeyasında təkcə Abayın mühitini, əlaqələrini, nəslinin taleyini yox, həm də XX əsrin əvvəllərində qazax həyatında baş verən olayları qələmə almışdı. Beləliklə, “Abay”ın hər iki kitabı qazax xalq həyatının bədii ensiklopediyası, qazax mənəvi varlığı, onun etnik və etnopsixoloji xüsusiyyətlərinin bədii tarixi haqqında gerçək salnamə idi. Təsadüfi deyil ki, “Abay” və “Abayın yolu” o zaman SSRİ-də ən böyük mükafata – “Lenin mükafatı”na layiq görülmüşdür. Bu roman həm də türkün iftixarı olan Böyük Çöl haqqında qəmli və bədii-fəlsəfi hekayətdir.

Professor Abay Kunanbayev haqqında məqaləsini “Abay – ədəbiyyatın dan ulduzu” [2, s.43] adlandırıb. O, həqiqətən ədəbiyyatın dan ulduzu idi və bu ulduz düz bir əsr özündən sonra qazax milli mədəniyyətinə işıq saçdı, çünki o, zirvədə idi.

Abay Kunanbayevin həyatı, mühiti və irsinin tədqiqi sahəsində, ümumən Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından Bakı Dövlət Universitetinin professoru Firuzə Ağayevanın xidmətləri böyükdür. Onun müstəqillik dövründə, dalbadal çap olunmuş “Abay, şəxsiyyəti və ədəbi irsi” (2010) və “Abay və Azərbay-

can” (2011) monoqrafiyaları bu sahədə atılmış dəyərli addımlardır. Akademik İsa Həbibbəyli bu barədə belə yazır: “Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyi dövründə Abay Kunanbayevin həyat və yaradıcılığı ilə filologiya elmləri doktoru Firuzə Ağayevanın 2010-cu ildə Bakıda çap edilmiş “Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi” monoqrafiyası vasitəsi ilə daha əsaslı şəkildə tanış olmaq imkanı qazanmışdır. Monoqrafiyada Abayın həyatı, mühiti, şəxsiyyəti və zəngin yaradıcılığı dərinlən və sistemli surətdə tədqiq edilərək, yüksək qiymətləndirilmişdir” [1, s.12].

Göyərçin Mustafayevanın “Abay Kunanbayevin həyatı və ədəbi irsi dünya tədqiqatçılarının əsərlərində”, Turan Teymurun “Abay Kunanbayev Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” və professor Firuzə Ağayevanın “Abayın poemaları Azərbaycan dilində” məqalələri təkcə Abayşünaslığın deyil, ümumən Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələrinin dəyərli faktlarıdır.

Göyərçin Mustafayevanın məqaləsi zəngin tədqiqat və xeyli zəhmət hesabına yazılıb. Elə buna görə də Abay Kunanbayevin beynəlxalq nüfuzunu kifayət qədər əks etdirir. Müəllif konkret fikirlər irəli sürür: “Abay qazax-Avropa ədəbi əlaqələri tarixində rus, polyak, alman, ingilis klassiklərinin poetik tərcümələri ilə xüsusi bir səhifə yazdı. M.Lermontovun incə lirikası, A.S.Puşkinin şirin dili, İ.Krilovun satirası, Y.Volonski və A.Mitskeviçin zərifliyi Abayın poetik dühasına tabe oldu” [3, s.100].

“Mişel Monteskyenin məşhur “Təcrübələr” əsərinin girişi ilə böyük şair Abay Kunanbayevin “Qara söz”ü sanki eynilik təşkil edir” [3, s.101].

“Abay Kunanbayevin əsərlərinin xarici ölkələrin ədəbi müstəvisinə çıxması keçən əsrin 1950-ci illərindən başlayır. 1958-ci ildə Ha Huanqsanqın müqəddiməsi ilə Çində “Abay Kunanbayev. Üç poema” toplusu nəşr edildi” [3, s.102].

“Avropa ölkələrindən 1959-cu ildə Çexoslovakiyada Abay Kunanbayevin “Qara söz” kita-

bı çex dilində çap edildi” [3, s.102]. Bu kimi mülahizələr Göyərçin Mustafayevanın adıçəkilən yazısında geniş şəkildə yer alır.

Azərbaycanda Abay Kunanbayev irsinin müasir tədqiqatçısı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Turan Teymur “Muxtar Auezovun “Abay” romanında sənətkarlıq məsələləri” monoqrafiyasında və adıçəkilən məqaləsində Abayın Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində hansı səviyyədə əks olunduğunu göstərir. Məqalədə belə bir metodoloji qeyd yer alır: *“Abay Kunanbayevin Azərbaycanla, onun ədəbiyyat və mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələr problemini şərti olaraq aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür: birincisi, əsərlərinin dilimizə tərcüməsi; ikincisi, onun həyat və yaradıcılığının milli filologiya elmində araşdırılması; üçüncüsü, əsərlərinin Azərbaycan ədəbiyyatının oxşar nümunələri ilə tipoloji baxımdan tədqiqi” [3, s.11].*

Turan Teymurun tədqiqatlarında keçən əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan Abayşünaslığının mənzərəsi sərgilənir. Turan Teymur yazır: *“1970-ci ildə Azərbaycanda böyük qazax yazıçısı və mütəfəkkiri Abay Kunanbayevin anadan olmasının 125 illik yubileyinin qeyd olunması ilə bağlı Mir Cəlal Paşayevin sədrliyi ilə komissiya yaradılmış və respublikada həyata keçiriləcək əsas tədbirlərin planı təsdiq olunmuşdur” [3, s.111].* Bu fakt qazax-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin nə qədər sıx olduğunu əks etdirir.

1954-cü ildə böyük yazıçı və alim Muxtar Auezovun “Abay” romanı Ələkbər Abbasov tərəfindən dilimizə tərcümə olunur. Bununla da XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələri tarixində yeni səhifə açılır və yeni mərhələ başlanır. “Abay” Azərbaycan ədəbi mühitində doğma bir əsər kimi qarşılır, oxucuların sevimli kitabına çevrilir. Abay obrazı türkəsilli Azərbaycan oxucusuna dərin təsir göstərir. O, ədəbi-tarixi şəxsiyyətin öz adı ilə böyük bir epoxanı bağlayan maraqlı nümunə idi və bizim ədəbiyyata tarixi mövzuların gəlməsinə təsirsiz qalmadı. Azərbaycan oxucuları “Abay” romanı sayəsində həm qazax xalqının böyük şairi və mütəfəkkiri Abayı, həm də qazaxların mühiti, məişəti, adət-ənənələri, etnopixologiyasını tanıya bildi.

1970-ci ildə anadan olmasının 125 illik yubiley komissiyasının planı üzrə Azərənşrdə “Abay. Şeirlər və poemalar” kitabı çap olundu. Onun şeirləri və poemalarının tərcüməsi ilə o dövrün əksər şairləri məşğul olmuşdu ki, bu da ədəbi əlaqələrin əsas faktorlarından, ədəbi istiqamətlərindən biri idi.

1954-cü ildə Muxtar Auezovun “Qazax xalqının böyük şairi” məqaləsi tərcümə olunaraq “Kommunist” (5 sentyabr) qəzetində çap edilmişdi. Bu da Abay Kunanbayevi azərbaycanlı oxucuya tanıtdırmaq baxımından olduqca qiymətli bir təşəbbüs idi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti (14 may 1970) “Böyük qazax yazıçısının yubileyi” adlı panoram-informasiya tipli yazı dərc etmişdi.

Tərcümənin Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələrində rolundan bəhs edərkən, Abay Kunanbayevin şeir və poemalarını XX əsrin 70-ci illərində tərcümə etmiş şairlərimizi bir daha xatırlada bilərik: Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Əliağa Kürçaylı, Məmməd Araz, Mirvarid Dilbazi və başqaları bu nəcib işə əmək sərf etmişlər.

Bu baxımdan istedadlı şair Əliağa Kürçaylının xidmətlərini xüsusi qeyd etməliyik. (Bu barədə bax: Pərvanə Məmmədova. “Əliağa Kürçaylı Abay lirikasının Azərbaycan dilinə tərcüməçisi kimi”. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” məc., 2020, № 2, s.133-137).

Abayın XX əsrin 70-ci illərində çap olunmuş kitabı üçün “İskəndər” poemasını Novruz Gəncəli, “Maqsud” poemasını Qasım Qasımzadə, “Əzim haqqında nağıl” əsərini isə Ələkbər Ziyatay Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər. Əlbəttə, bu tərcümələrin bədii keyfiyyəti eyni deyildi. Lakin hamısı birlikdə Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələrinin qiymətli faktları hesab oluna bilər.

Bəzi araşdırmaları xüsusi qeyd etməyi özümüzə borc bilirik. Onlardan biri türk xalqları ədəbiyyatlarının sistemli tədqiqatçısı, professor Elman Quliyevin 2020-ci ildə Ankarada TÜRKSÖY layihəsi ilə çap olunmuş “Abay Kunanbayev” kitabıdır. Onun “Türk xalqları ədəbiyyatı” monoqrafiyası ədəbi aləmə məlumdur. Abayın 175 illiyi münasibətilə çap olunmuş bu əsər “Giriş”, “Abay Kunanbayevin həyatı”, “Abay Kunanbayevin lirikası”, “Abay

Kunanbayevin poemaları” və “Abay Kunanbayevin nəsrini” fəsillərindən ibarətdir. Müəllif bu dolğun fəsillərdə Abay lirikasının ideya-poetik xüsusiyyətlərini, poemalarının qazax xalq həyatı və folklorla əlaqəsini, nəsrinin türk epos mədəniyyəti, nağıllar və xalq əfsanələri ilə bağlılığını diqqətlə ön plana çəkir və bütövlükdə Abay yardıcılığının XIX-XX əsrlər qazax mədəniyyətinə səmərəli təsir prioritetlərini qeyd edir.

Ümumən, Azərbaycanın türk xalqları ilə ədəbi təmasları, xüsusən Qazaxıstan ədəbi-mədəni həyatı ilə əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından professor Nizami Məmmədov-Tağısoyun araşdırmaları elmi əhəmiyyətə malikdir. O, həm də tərcüməçi və tərcümə nəzəriyyəçisi, şair kimi fəaliyyət göstərir. Onun «Каракалпакская литература» (2007), “Qaraçay ədəbiyyatı” (2016), “Koblandı Batır” (2017, tərcüməsi və şərh), “Muxtar Auezoğun yaradıcılığı: ənənədən novatorluğa” (2019) kitabları bu istiqamətdə son zamanlar ərəsəyə gəlmiş diqqətəlayiq faktlardır...

Abay Kunanbayevin üç poeması – “İskəndər”, “Maqsud” və “Əzim haqqında nağıl” həm qazax, həm də tərcümə sayəsində XX əsrin 70-ci illərindən sonra Azərbaycan poema janrına təsirsiz qalmır. Azərbaycan ədəbiyyatında poemanın ən mükəmməl nümunələri vardır: dahi Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan beş möhtəşəm poema, Füzulinin ilahi məhəbbət dastanı olan “Leyli və Məcnun”, XX əsrdə Səməd Vurğunun “Muğan”, “Aygün”, Məmməd Rahimin “Leninqrad göylərində”, Rəsul Rzanın “Lenin”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Muğam”, “Şəhidlər”, Nəriman Həsənzadənin “Zümrüd quşu” əsərləri bu janrın bədii cəhətdən bitkin nümunələridir.

Abayın “İskəndər” poeması tarixi şəxsiyyət olan fəteh Makedoniyalı İskəndərə həsr olunub. Şərq tarixində məşhur olan İskəndər haqqında ilk əzəmətli əsəri dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi qələmə alıb. “İqbalnamə” və “Şərəfnamə” adlı iki hissədən ibarət əsərində Nizaminin məqsədi heç də işğalçı İskəndəri vəsf etmək olmamışdır.

Eləcə də Abay Kunanbayev sələfinin yolu ilə gedərək öz əsərində belə bir qayəni insanlara çatdırır ki, harada baş verməsindən asılı olmayaraq, qan tökmək, qətl və qarətlər törətmək – müharibələr bəşəriyyətin faciəsidir. Heç bir məqsədlə müharibəyə bəraət qazandırmaq olmaz.

“Maqsud” və “Əzim haqqında nağıl” əsərləri isə mövzu baxımından ənənəvi Şərq motivlərinə uyğun yazılmışdır.

Hər üç əsərdə Abayın poeziyası müdrikcəsinə səslənir:

*Cox güvənmə ağılna, lovğalıq eləmə, şah!
Yer sənə azlıq edir, nə qədər olar tamah?
Paxıllığından əl çək, bəsindir tutduqların,
Axır səni məhv edər bu acgözlük, bu tamah.*

Abay bunu təkcə İskəndərə demir, üzünü ona tutub tarixə, tarixdə at oynadan bütün şahlara, fətehlərə söyləyir.

“Maqsud” ibrətəmə və əxlaqi-didaktik mövzuda yazılmış poemadır. Poema ağıl, tale, aqibət, məhəbbət, var-dövlət, nəfs problemlərinə orijinal münasibət bildirən maraqlı əsərlərdən biridir. Abay Kunanbayev bu əsərdə insan idrakını şəxsiyyət, cəmiyyət və məhəbbətin əsası hesab edir...

Poemada hadisələr Harun Rəşidin hakim olduğu Bağdad şəhərində baş verir” [4, s.60].

Bəlli olduğu kimi, bu əsərdə 500 ildən artıq hökmranlıq edən Abbasilər (750-1256) sülaləsinin 5-ci xəlifəsi Harun ər-Rəşid zamanına müraciət olunur. Mütəfəkkir bir sənətkar olaraq Abay uzaq tarixi müasirliyə, XIX əsrə gətirir, öz epoxasının ziddiyyətlərini tarixin üzərinə köçürür və nəticə çıxarır. Bu poemanın qəhrəmanı təkcə ağıllı, ləyaqətli, təmiz, vicdanlı Maqsud adlı gənc deyil, daha çox Ağıldır. Şair ağılsızlığı bəşəri bəla hesab edir:

*Ağılsız ağıllı etmək müşkül peşədir,
Axmaqları düzəltmək?! Mənasızdır bu tədbir.
Yuxun gedər əlindən, qəm bürüyər dövrəni,
Boğazından loxmanın keçməsi də çətinidir.*

Nəticə / Conclusion

Abay Kunanbayev həm qazax milli varlığına, qazax ədəbiyyatı tarixinə, həm də Azərbaycan ədəbi-tarixi mühitinə bəşəri ideyalar tərənn

nüm edən bir mütəfəkkir şair kimi daxil olub. Onun Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələrindəki müstəsna rolu da məhz bununla bağlıdır.

Ədəbiyyat / References

1. Nəbibbəyli İ. “Böyük qazax mütəfəkkiri Abay və Azərbaycan” // “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” məs., 2020, № 2.
2. Кедрина З. Из живого источника. Очерки казахской советской литературы. Москва: Советский писатель, 1960.
3. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” məs., 2020, № 2.
4. Quliyev E. “Abay Kunanbayev”.

К исследованию творчества Абая в Азербайджане

Агагусейн Шукюров

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: agahuseyn.shukurov@mail.ru

Резюме. В статье говорится об изучении в Азербайджане жизни и творчества выдающегося казахского поэта Абая и исследованиях, ведущихся в области азербайджано-казахских литературных связей. Рассмотрены взгляды и суждения азербайджанских учёных о казахском поэте.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, поэт, Азербайджан, казахский, литературные связи